

tanrıdır. (F.Delitzsch, Sumerische glossar, Səh. 163)

Fransız Lenorman da Tur sözünün geniş izahını verərək yazırdı ki, Sumer dilində Turqal və Nirqal eponimləri mövcuddur. Sumer dilində "tur" oğul deməkdir, "qal" böyük, əzəmətli deməkdir, "nir" isə rəhbər, prins anlamı daşıyır. Nir-qal böyük, əzəmətli başçı, rəhbər deməkdir. Beləliklə, Turqal əzəmətli başçı, tanrının əzəmətli oğlu anlamındadır. Turan, turlar və türk etnonimlərinin

Ələsgər Siyablı

nış istifadə olunanlardan biri də Tur sözüdür. P.Leander assur dilindəki sumer sözlərinin araşdırılmasına xüsusi bir əsər həsr etmişdir. (Leander P. 1903.)

Tur sözünün izahını verən Y.Oppertbu sözün "sakkanak" adında olduğu kimi assur dilinə onun saklar adlandırdığı turanlıardan keçdiyini yazır. Assurlarda general mənasında olan "Tur-tan" adı sak/iskitlərdən assurlara keçmişdir.

Turkman adı

Türk xalqlarının böyük bir qolunu təşkil edən Türkmən adının etimologiyası müxtəlif şəkillərdə izah olunur. Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu Türkmən adının etimolo-

Lakin Türkmən etnoniminin əsl kökünün qədim turanlı öntürklərə məxsus eponim olan Turqumannu adının təşkil etdiyi qədim mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Türkmən adının izahı ilk dəfə Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it Türk" əsərində verilmiş, türkmənlər və Makedoniyalı İsgəndərlə əlaqədar bir əfsanə də təqdim olunmuşdur".(R.Ağayev. Türkmən anlayışı və onun etimologiyası ərəb və fars dilli müəlliflərin əsərlərində. Geostrategiya jurnalı N3, May-iyun 2015)

Məqalədə çox doğru olaraq Türkmən adının əsl kökünün qədim turanlı öntürklərə məxsus eponim olan Turqumannu adının təşkil etdiyi yazılsa da, bu etnonimin qədim tarixi kökləri izah edilməmiş, onun mənşəyinin məhz sumerlərə məxsus olduğu və eponimin lüğəti mənası izah edilməmişdir.

Bizə məlum olan yazılı ədəbiyyatda Türkmən adı ilk dəfə ilkin Orta əsrlər ərəb müəlliflərinin

(əvvəli ötən sayımızda)

Assuroloq J.Kooper də Oppertin bu fikrini təqdir edərək yazırdı: "Beləliklə, Oppert Zənd Avestadakı Tur sözünün İran dillərinə aid olmadığını, etimoloji baxımdan Turan mənşəli söz olduğu və Sumerin elə Turan olduğu fikrini irəli sürmüşdür". (Cooper J. 1993, Səh. 186)

Oppertin Turan və Turya sözünün sumer mənşəyi haqqında bu cəsarətli fikri ariyanizm tərəfdarlarının böyük narazılığına və ona qarşı kəskin hücumlara səbəb olmuşdur.

J.Halevi Assuriya adının mixi yazılarda və o cümlədən Bisütun və digər kitabələrdə Aturiya və Atur şəklində yazıldığını əsas götürərək Turan adının da bu sözəndən yarandığını və sami mənşəli olduğu fikrini irəli sürürdü. Lakin Turan adının sami və ari deyil, mənşə etibarını ilə turanlıların öz dillərinə məxsus olduğu haqqında Oppertin mövqeyini müdafiə edən Fransız sumeroloqu və tarixçisi F.Lenorman yəhudi mənşəli assuroloq M.Halevinin Turan adını sami mənşəli hesab etməsinə qarşı çıxış edərək yazırdı: "M.Halevinin iddia etdiyi kimi turları İran ənənəsinə görə sami mənşəli Suriyalı hesab etmək yanlışdır. Tura adı iddia edildiyi kimi Assur adının pers qaya kitabələrində yazıldığı Athur adından yaranmamışdır. Pers gələnləri bizim turanlı adlandırdığımız xalqı birmənalı şəkildə bir şimal xalqı və bir irq olaraq Turan kimi qəbul edir. Turan adı protomidiya, akkad, uqor-fin və türk-tatar dillərində eyni şəkildə "oğul, ulu irqin oğlu, rəhbər" mənasında olan Tur sözündən yaranmışdır. Qədim iranlıların Turya adlandırdıkları Turanlılar özlərinə "Tur" adını ona görə qəbul etmişlər ki, bütün xalqlar öz köklərini necib qanın daşıyıcısı olan ulu bir əcdada bağlayırlar. Tur eponiminin qədim kökü Ön Asiyanın qədim sumer akkad, midiya, elam kimi turanlı xalqların dilində "ulu irqin oğlu, rəhbər" anlamı daşıyan və ulu bir əcdad olan Tura bağlıdır. (Lenormant F., 1875, Səh. 381)

Əslində, Halevi doğru olaraq qeyd etdiyi kimi Assuriya ərazisi samilər bura gəlmədən öncə burdakı yerli turanlı xalqın dilində Aturiya, Turan kimi ifadə olunurdu və Tur kökünə bağlı çoxsaylı yer adları mövcud idi ki, bu haqda digər bölmələrdə bəhs olunacaq.

Bir çox görkəmli tarixçi və linqvistlər Turan adının kökünün sumer dilindəki "tur" sözünə bağlı olduğunu fikrini müdafiə edirdilər.

Dünya tarixinin Turan dövrü

Görkəmli dilbilimçisi, dillər haqqında nəzəriyyənin banisi Maks Müller Turan adını "sürətli olan, daima hərəkətdə olan, ətrafda dolaşan" kimi izah edir. Türk adı əslində Turan irqinin ən qədim kollektiv adı olmuşdur. Çin

müəllifləri hələ e.q. V əsrdə Hiunq-nuların bir qolu kimi Tukueler haqqında bəhs edərək bunu təsdiq etmişlər. Etimoloji baxımdan Türk adı arilərin Himalayın quzeyində yaşayan atlı köçərilərə və iskit-sak xalqına verdikləri Tura, Tuvaşa, Turuşka adlarından yaranmışdır. (Max Müller. 1854, Səh. 78)

Lakin Müller yanlışlıqla etimoloji baxımdan Türk adını arilərin Himalayın quzeyində yaşayan atlı köçərilərə və iskit-sak xalqına verdikləri Tura, Turvaşa, Turuşka adlarından yaranmış olduğunu yazır. Gerçəklərdə isə Turvaşa, Turuşka adları Türk adının həmin dillərdə təhrifə uğramış fonetik şəkilləridir.

Alman Sumerşünası, sumer dilinin lüğətini tərtib etmiş F.Delitz Tursözünün sumer dilində çox mənəli söz olduğunu yazır: Tur-oğul, həyə, giriş qapısı, qapı, doqulma, ana bətni kimi anlamlar daşıyır. NinTur Sumerlərdə ana

kökünü təşkil edən Tur eponimi ulu əcdada, tanrıya bağlı olaraq ulu əcdadın, ulu irqin oğlu və rəhbəri deməkdir. (Lenormant F., 1877, Səh. 357-358)

Qədim turanlı öntürklərin dilindəki Tur sözü Türk ləhcələrinin bir çoxunda doqulmaq anlamında tur/tuur/tour/törə şəklində ifadə olunur, "tuq" isə dini mənada əlamət/işarə deməkdir ki, qədim turanlı dilində malik olduğu eyni mənanı kəsb edir. (Radlov V., 1905, Səh. 1253-1254; DTS, S. 584)

Türk dillərində kökünü Tur sözünün təşkil etdiyi nəvə anlamında torun sözü də mövcuddur.

Etimoloji baxımdan sumer sözü olan Tur sonradan ari və sami dillərinə keçərək vətəndaşlıq qazanmış, lakin bu sözün mənşəyi araşdırılmadan yanlışlıqla həmin dillərə aid bir kəlimə kimi qələmə verilmişdir. Assur dilində sumer dilindən alınma çoxsaylı sözlər mövcuddur ki, bunlardan ən ge-

giasına dair geniş bir məqalə həsr etmişdir. (İbrahim Kafesoğlu. Türklər cild 4. 2002, Səh. 1001-1008)

Azərbaycan tarixçisi Ramil Ağayev də Türkmən adının izahına həsr etdiyi məqalədə etnonimin geniş izahını verir. O, F.Kirzioxlunun Türkmən adının mənşəyinə dair belə bir maraqlı fikrini sitat götürür: "F.Kirzioxlu qıpçaqlara həsr etdiyi əsərində türkmənlərlə bağlı məsələlərə də toxunur. Onun türkmən sözünün mənşəyi ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Müəllif türkmən sözünü Çin mənbələrində rast gələn "tü-kü-mön", "Tövrat"dakı saka "torqomalar" və bəzi qaynaqlarda eradan əvvəlki hadisələrdə adı çəkilən "dargaman" adı ilə bağlı olması ehtimalını irəli sürür. O, VIII əsr ərəb müəlliflərindən Vəhəb bin Münəbbih-in əsərində rast gələn və hökmdar Zülqərneynlə qarşılaşdığı güman edilən "torgumanlar" adlı xalqa diqqət yönəldir.

əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Qafqazı, Azərbaycanı, İrani fəth edən, Türküstanı, yəni Xorasana və indiki Türkmənistanı gələn sami ərəblər qədim dövrlərdən etibarən Mesopotamiyada ünsiyyətdə olduqları və onların Turquman adlandırdıkları turanlı mənşəli insanlarla dil və antropoloji baxımdan eyniyyət təşkil edən türklərlə qarşılaşmış və qədim ənənəyə uyğun olaraq onları da Turquman adlandırmışlar.

İbn Haldun yazır ki, ərəb müsəlman ordusu hicri 111-ci ildə (729-730) Tiflis nahiyəsində olan "turkuman" ölkəsi üzərinə hücum edərək onları məğlubiyyətə uğratdı. İbn Haldun öz əsərində xəzərləri və türklərin eyni kökə malik olduqlarını vurğulayaraq xəzərlərin turkmən olduqlarını və bütün türklərin Yafes nəslindən olduqlarını yazır. Yaquut Həməvi də öz əsərində türkmənlərdən bəhs etmişdir. O, hələ islamaqədərki dövrdə Mərv ətrafında "Türkmən" adlı kənd olduğunu bildirir. Onun yazdığına görə, ərəb xəlifələrindən Hişam bin Əbd-ül-Malik (724-743-ci illər) oğuzların hökmdarına elçi göndərərək onu İslamə davət etsə də o, bunu qəbul etmədi. O, Muğanda türkmənlərə məxsus otlaqların yerləşdiyini yazır. (Ramil Ağayev. Geostrategiya jurnalı N3, May-iyun 2015)

Sami ənənəsinə görə Turqum dedikdə türklər nəzərdə tutulur və xalqların şəcərə cədvəlinə görə Xəzər və ya Quzər Yafesin soyundan olan Turqumun yeddinci oğlu idi və onun bütün oğlanları türk adları daşıyırdılar.

Yuxarıdakı sitatdan göründüyü kimi ərəblərin Turquman adlandırdıkları türklərlə ilkin qarşılaşmaları zaman hələ onlar İslamə qəbul etməmişdilər. Ona görə də, Türkmən adının "türk-iman" yəni İslamə-müsəlmanlığı qəbul etmiş "İmanlı" türklər şəklində izah edilməsi özünü doğrultmur.

Oppert və Lenorman kimi böyük assuroloqlar Turqumannu adının sumerlərə məxsus olduğunu və mənasının "insan oğlu" anlamı daşdığını yazmışlar.

(ardı gələn sayımızda)